

УДК 811.16 : 801.612 : 81'373.6

Лукінова Т.Б., Бріцин В.М., Гальчук І.Ю.
(Київ, Україна)

**ВІД ШКІЛЬНОГО УЧИТЕЛЯ ДО АКАДЕМІКА
(до 75-річчя від дня народження академіка В.Г. Складенка)**

У статті висвітлено проблематику і зміст наукових досліджень відомого у світі акцентолога й етимолога, історика мови В. Г. Складенка. Розкрито вплив ученого на розвиток вітчизняного мовознавства.

Ключові слова: акцентологія, етимологія, історія мови, наголос.

В статтє освещена проблематика и содержание научных исследований известного в мире акцентолога и этимолога, историка языка В.Г. Складенко. Раскрыто его влияние на развитие отечественного языкознания.

Ключевые слова: акцентология, этимология, история языка, ударение.

The article deals with research interests of the world-known accentologist and etymologist, language historian V.G. Skliarenko. His influence on the development of native linguistics is shown.

Key words: accentology, etymology, history of language, accent.

14 серпня 2012 р. виповнилося 75 років одному з найвидатніших українських мовознавців другої половини ХХ – початку ХХІ ст., авторові фундаментальних новаторських праць з порівняльно-історичної слов'янської акцентології, етимології, історії української мови, талановитому організатору науки, академіку Національної академії наук України Складенку Віталію Григоровичу.

Завдяки талантам і постійній напруженій праці, рівню й масштабам досліджень, багаторічній організаторській діяльності Віталію Григоровичу судилося прийняти естафету у вчених попереднього покоління – Леоніда Арсенійовича Булаховського, Олександра Савича Мельничука, які своїми працями, організаторською й керівною роллю великою мірою визначали в свій час високий рівень мовознавчої науки в Україні.

В.Г. Складенко стрімко ввійшов у науку як дослідник історії українського наголосу. Вже перша його праця «Історія акцентуації іменників а-основ української мови» (1969 р.) стала помітним науковим явищем і привернула увагу Юрія Шевельова, який на сторінках журналу «Сучасність» тоді писав: «Ось, приміром, одна із справді цінних позицій Інституту – книжка Віталія Складенка «Історія акцентуації іменників а-основ української мови», що містить чимало нового й цікавого матеріалу й виявляє вищу від середньої на Україні обізнаність на літературі предмету...» [20: 288]. Молодий учений не був першопрохідцем у вивченні історії українського наголосу. Хоч тоді ще не були опубліковані основні акцентологічні дослідження, як вважають, зачинателя української акцентологічної науки О.О. Потебні (студії вченого в галузі наголосу опрацювала й ви-

дала В.Ю. Франчук під назвою «Ударение» в 1971 р.), науковець мав на що опертися. На той час добре відомими були дослідження з історії українського наголосу І. Огієнка, З.М. Веселовської і, звичайно ж, Л.А. Булаховського.

І все ж саме В.Г. Складенко розпочав системне вивчення історії українського наголосу. Результатом його праці в цій ділянці став ґрунтовний опис історії наголосу іменника від праслов'янського періоду до нашого часу в монографії «Історія українського наголосу. Іменник» (2006 р.), до якого він ішов через уже згадану «Історію акцентуації іменників а-основ української мови» (1969 р.), «Історію акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979 р.), «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983 р.), а головне, – через вивчення природи праслов'янських інтонацій, над чим учений працював, з невеликими перервами, близько тридцяти років.

Якщо в перших двох монографіях В.Г. Складенко реконструює праслов'янські акцентні парадигми розглядуваних іменників, спираючись на свідчення української мови (насамперед давніх акцентованих пам'яток) та інших слов'янських мов, то в подальших працях він простежує історію наголошення досліджуваної лексико-граматичної групи в зворотному напрямку – відправним пунктом є вже реконструйований пізньопраслов'янський наголос.

Вивчення природи (походження і розвитку) балто-слов'янських і праслов'янських інтонацій, зібраний і опрацьований величезний фактичний матеріал східнослов'янських і південнослов'янських мов (зі стародруків, словників, діалектологічних праць, поетичних творів класиків) дозволило ученому реконструювати праслов'янську акцентну систему, по-новому пояснити цілий ряд акцентологічних явищ і процесів, що мали місце в праслов'янській мові. В.Г. Складенко створив оригінальну теорію праслов'янського наголосу. Результатом його багаторічної праці в галузі праслов'янського наголосу стала перша у славистиці ґрунтовна монографія «Праслов'янська акцентологія» (1998 р.).

В.Г. Складенко розвинув деякі теоретичні положення своїх попередників – представників класичної акцентології (П.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова, Г. Гірта, Л.А. Булаховського, Т. Лер-Сплавінського, Н. Ван-Вейка, О. Белича та ін.) та нового акцентологічного напрямку (Х. Станга, Є. Кириловича, В.А. Дибо, В.В. Колесова, Р.В. Булатової, А.А. Залізняка та ін.), а ряд складних акцентологічних проблем, як уже відзначалося, розв'язав по-новому. «Визначення ученим причини збереження деяких флексійних та суфіксальних довгот під час скорочення довгих голосних у пізньопраслов'янській мові за чіткістю й аргументованістю формулювання, мабуть, може бути схарактеризоване як закон Складенка», – відзначає Ю.О. Карпенко [5: 70]. Саме з ім'ям В.Г. Складенка пов'язане формування визнаної у світі Київської акцентологічної школи.

Учений продовжує працю в галузі акцентології. Так само, як В.Г. Складенко вперше у славистиці створив повну праслов'янську акцентологію, він ставить амбітне завдання створити повну історію українського наголосу, якої не має ще жодна слов'янська мова. І, як нам відомо, більше двох третин цієї роботи вже виконано.

Вагомими є також етимологічні дослідження В. Г. Складенка. Він співавтор і співредактор «Етимологічного словника української мови» у 7 томах, який вважається одним з найкращих у слов'янському світі серед словників такого типу, автор численних «Етимологічних розвідок», присвячених висвітленню важливих для української культури шарів лексики.

Великою заслугою перед вітчизняною, та й світовою, наукою В. Г. Складенка є те, що фактично його зусиллями відновлено видання «Етимологічного словника української мови». Перші три томи Словника були видані у 80-х роках минулого століття під орудою автора ідеї і концепції, керівника колективу авторів, незмінного редактора академіка О. С. Мельничука. Через нестачу фінансів четвертий том «Етимологічного словника української мови» без руху пролежав у видавництві понад 12 років. 1997 р. О.С. Мельничук пішов з життя, не дочекавшись поліпшення справи. В. Г. Складенко як редактор четвертого тому взяв на себе всю роботу з видавництвом, і в 2003 р. том, нарешті, побачив світ. Одразу ж був переданий до друку наступний, п'ятий том, відредагований у свій час ще О.С. Мельничуком. І знову вся копітка робота над верстками (тривалістю в два – два з половиною роки) припала на Віталія Григоровича.

Вихід у світ 2012 року шостого тому «Етимологічного словника української мови», що містить етимологічні статті на останні літери алфавіту *У–Я*, став великою подією для колективу українських етимологів – колективу, створеного на початку 60-х років минулого століття академіками Л.А. Булаховським і О.С. Мельничуком, того колективу, у який з часом увійшов молодий учений В.Г. Складенко і який у нинішньому столітті йому судилося очолити. Позитивно оцінений науковою громадськістю [10], український Етимологічний словник просто не існував би без двох з половиною тисяч етимологій, укладених В. Г. Складенком як співавтором словника (частково літери *З, Л, Н, С, Т*), без його роботи як члена редколегії і редактора томів і без його героїчних зусиль як ученого й організатора, спрямованих на відновлення й фактичне завершення друкування праці.

Як автор кількох сотень, навіть тисяч етимологій Віталій Григорович не міг пройти повз неясних шодо походження слів.

Одну з найперших своїх етимологій Віталій Григорович присвятив такій ключовій для нас власній назві, як *Україна* («Звідки походить назва *Україна*» [12], «*Україна*: походження назви» [19]).

Бездоганно володіючи фонетичною стороною етимологізування, прийомами реконструкції найдавнішої праслов'янської форми слова, Віталій Григорович у своїх нових етимологіях особливого значення надає семантиці давнього утворення.

Поруч з «Етимологічними розвідками» ще в 90-і роки з'являється там же нова серія публікацій невтомного дослідника – «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» (*теж 1, 2, 3 і т.д., вийшло друком 14 статей*).

Мабуть, інтерес до пам'ятки виник частково з питання про наголошення: у 1990 р. було надруковано статтю Віталія Григоровича «Слово о полку...» чи «Слово о полку...»? [18]. Етимолога, вченого, для якого розгадування таємниць слова стало повсякденною справою, захопили «темні місця» в пам'ятці. Він розумів, що міркування саме лінгвіста-етимолога можуть бути тут особливо корисними. Статті, присвячені «Слову» (на той час вийшло друком 10 статей) були об'єднані автором в одній книжці «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» (К., 2003).

У книзі розглянуто й детально проаналізовано 41 «темне місце». Із властивою Віталію Григоровичу фундаментальністю кожного разу він бере до уваги всі попередні думки й гіпотези всіх дослідників, які висловлювалися з того чи іншого приводу, аналізує й систематизує ці гіпотези, причому вміє це зробити чітко й коротко й так само чітко

й переконливо сформулювати власну версію. У своїй аргументації дослідник широко залуцає українські мовні, історичні й діалектні факти, використовує дані етнографії, історії, фольклору, міфології.

Серед етимологічних розвідок Віталія Григоровича увагу читача в двохтисячних роках привернули статті з етимологіями давньої назви *Русь* [14; 15; 16 та ін.]. У статтях викладалася нова концепція походження назви: заперечувалася поширена досі думка про скандинавське її коріння й обґрунтовувалась гіпотеза про те, що вона виникла в середовищі прибалтійських слов'ян. Згодом з'явилася публікація й з етимологією слова *варяги* [13], для якого пропонувалося таке саме походження – з мови прибалтійських слов'ян. Всі ці розвідки автор об'єднав у книжці «Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження» [17].

Як і в попередніх своїх працях, дослідник з максимальною увагою й повагою ставиться до численних версій учених, які вже не одну сотню років намагалися витлумачити обидві назви. Інтерпретуючи давню літописну легенду про звернення новгородців до варягів, Віталій Григорович висловлює припущення, що слов'яни звернулися не до скандинавів, а до варягів-ругів (слов'ян острова Рюген), які називалися ще рутенами, або русами – від назви одного з кельтських племен, що взяли участь в етнічному формуванні слов'ян острова Рюген.

Детально аналізує дослідник і відомості про азовсько-чорноморських русів, тісно пов'язаних з антами. Нашадками азовсько-чорноморських русів автор вважає запорізьких козаків.

У питанні походження назви *Русь* особливого значення надається іменам русів (князів, послів, купців) у договорах Олега та Ігоря з греками та назвам порогів, оскільки саме в цих давніх іменах і назвах, начебто скандинавських, норманісти вбачають головні аргументи на користь своєї теорії. Етимологізуючи ці назви, Віталій Григорович доводить, що значна їх частина кельтського, а не скандинавського походження (є серед них також естонські та іранські), а ті ж, що дійсно є скандинавськими, пояснюються як запозичені русами острова Рюген від скандинавів (відомо, що власні імена широко запозичаються, пор. історію християнських імен у слов'ян).

Учений доводить також слов'янське походження слова *варяг*, що вважалося запозиченням у давньоруську мову з давньоскандинавської [4]. Насправді ж назва виникла, за свідченням Віталія Григоровича, в середовищі прибалтійських слов'ян.

Оглядаючи пройдений В.Г. Скліаренком до сьогоднішнього дня шлях у науці, можна помітити, що учений завжди обирав для себе найважчий напрямок. Так було із, за висловом Й. Хамма, «таємничою» («езотеричною») слов'янською акцентологією, якій присвячено, по суті, все життя (враховуючи ще й майбутні два томи), так є і з «темними місцями» в «Слові о полку Ігоревім» і з найважчими, здавна дискусійними етимологіями *Русь* і *варяги*. І кожного разу дослідник оволодівав усією сумою знань, добутих до нього, вмів знайти в них слабкі місця і, головне, висунути свою оригінальну, всебічно обґрунтовану концепцію, сказати своє нове, свіже слово, яке означало новий крок уперед у цій ділянці.

Учений має свій своєрідний індивідуальний стиль: при всій складності проблематики для його мови характерна чіткість, послідовність, суворі логіка; досліджуваний матеріал викладається в системі, коротко, концентровано, але вичерпно; графічно ускладнений текст відтворюється надзвичайно ретельно. Через обізнаність автора в усіх тонко-

щах питань, максимальну насиченість фактичним матеріалом, прозорість класифікацій праці вченого вражають фундаментальністю.

Змістовні монографії Віталія Григоровича були високо оцінені рецензентами – як вітчизняними вченими (В.А. Глущенко [2], Ю.О. Карпенко, [6], І.Г. Матвіяс [8], Ю. Мосенкіс і Д. Переверзев [9], Л.І. Шевченко і О.І. Ніка [21] та ін.), так і зарубіжними. Із зарубіжних необхідно згадати рецензії Я. Гркович-Мейджор (Нови Сад) та В.В. Колесова (Санкт-Петербург) на книжку «Праслов'янська акцентологія», розгорнуту рецензію А. Даниленка (Нью-Йорк) на книжку «Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження»; на етимологічні праці Віталія Григоровича відгукнулася чеський етимолог Павла Валчакова (Брно) [1]. Ці позитивні відгуки є свідченням того, що порівняльно-історичні акцентологічні та етимологічні праці Віталія Григоровича (насамперед його фундаментальні монографії «Праслов'янська акцентологія», «Історія українського наголосу. Іменник», «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім», «Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження», численні етимологічні розвідки) є здобутком не тільки українського мовознавства чи славістики, а й індоєвропейстики в цілому.

Інтерес до науки сформувався у В. Г. Скляренка ще на студентській лаві, свідченням чого є його студентська друкована праця [11]. Наукові дослідження він не припиняв і працюючи кілька років учителем української мови та літератури, директором середньої школи в Миколаївській області, інспектором шкіл у Кіровоградській області.

У 1963–1966 рр. В.Г. Скляренко навчався в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Працював науковим, старшим, провідним науковим співробітником, з 1985 р. до 1996 р. заступником директора Інституту, а з 1997 р. і дотепер – він директор Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН.

У 1992 р. Віталій Григорович був обраний членом-кореспондентом Національної академії наук України, а в 2003 р. – академіком; з 1992 р. він професор; у 2004–2009 рр. Віталій Григорович академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України і член Президії НАН, з 2009 р. радник Президії НАН України. Заслужений діяч науки й техніки (2003 р.); у 2007 р. нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня.

У широкій громадській і науково-організаційній діяльності В. Г. Скляренко вирізняється високою професійністю, принциповістю, вимогливістю насамперед до себе і колег, доброзичливістю, через що користується авторитетом і повагою в науковому середовищі.

Нині Віталій Григорович продовжує працювати напружено й плідно. У нього великі творчі плани. Немає сумніву, що їх здійснення збагатить порівняльно-історичне мовознавство новими блискучими ідеями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валчакова Павла. Новые украинские этимологии: Русь, невеста // *Ukrainistika: minulost, prítomnost, budoucnost*. II. – Brno, 2009. – С. 52–57.
2. Глущенко В. [Рец. на кн.:] Скляренко В.Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». – К.: Довіра, 2003. – 147 с. // *Мовознавство*. – 2004. – № 2–3. – С. 81–86.
3. Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1. – С. 335–336.

4. Карпенко Ю. [Рец. на кн.:] Скляренко В.Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. К.: Довіра, 2006. – 119 с. // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 83–87.
5. Матвійєв І. [Рец. на кн.:] Скляренко В.Г. Історія українського наголосу. Іменник. К., 2006. – 710 с. // Мовознавство. – 2009. – № 6. – 79–80.
6. Мосенкіс Ю., Переверзев Д. Русь і варяги: кельтологічний вимір. Рец. на кн.: Скляренко В.Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. – К.: Довіра, 2006. – 120 с. // Мова та історія. – К., 2009. – Вип. 111. – С. 67–69.
7. Орел В.Э. Етимологічний словник української мови. Т. I. А–Г. – Київ, 1982 // Этимология 1983. – М., 1985. – С. 182–186; Меркулова В.А. Етимологічний словник української мови. Т. I. А–Г. – Київ, 1982. Гол. ред. О.С. Мельничук // Теория и практика русской исторической лексикографии. – М., 1984. – С. 253–255.
8. Скляренко В.Г. Акцентологічні коментарі до відмінювання іменників чоловічого роду // Пр. Одеського держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова: 36. студ. робіт. – Одеса. 1960. – Т. 150. Вип. 6. – С. 63–69.
9. Звідки походить назва *Україна* // Україна. – 1991. – № 1. – С. 20 – 29.
10. Скляренко В.Г. «Слово о полку...» чи «Слово о полку...» // Культура слова. – 1990. – Вип. 38. – С. 74–76.
11. Скляренко В.Г. Походження назви Русь. 1 // Мовознавство. – 2003. – № 5. – С. 3–13.
12. Скляренко В.Г. Походження назви Русь. 2 // Мовознавство. – 2004. – № 2–3. – С. 3–19.
13. Скляренко В.Г. Походження назви Русь. 3 // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 3–11; та ін.
14. Скляренко В.Г. Походження назви варяги // Мовознавство. – 2006. – № 1. – С. 8–17.
15. Скляренко В.Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження. – К.: Довіра, 2006. – 118 с.
16. Скляренко В.Г. Скляренко В.Г. *Україна*: походження назви // Вісник МАУ. – 1991. – № 1. – С. 66–72.
17. Шевельов Юрій. Вибрані праці. – К., 2008. – Кн. 1. – С. 288.
18. Шевченко Л.І., Ніка О.І. Часовий і етичний дискурси «Слова о полку Ігоревім»: Стаття-рецензія на монографію В.Г. Скляренка «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». – К.: Довіра, 2003. – 147 с. // Актуальні проблеми української лінгвістики: Теорія і практика. – К., 2004. – Вип. 10 – С. 165–170.